

اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال یازدهم، شماره ۴۱ و ۴۲، بهار و تابستان ۱۳۸۲

تحلیل اثرات بورس کالایی بر اقتصاد و بخش کشاورزی ایران*

دکتر مجید صباغ کرمانی، میرعبداله حسینی**

چکیده

هدف اصلی نگارش این مقاله بررسی و امکان چگونگی شکلگیری بورس منطقه‌ای تخصصی منتخبی از محصولات کشاورزی و تأثیر آن بر توسعه کشاورزی کشور است. بدین منظور ابتدا مشخصه‌های مهم و تعریف بورس کالایی و سپس مبانی نظری آن و چارچوب قراردادهای آتی ارائه می‌شود. در قسمت بعد آثار بورس کالایی از حیث اصلاح ساختار، توسعه فعالیتها و بهبود توان صادراتی ارزیابی می‌گردد. سپس ضمن ارائه مزایای شکلگیری بورس کالایی با ارائه تصویری از ساختار بازار محصولات کشاورزی ایران به انتخاب و معرفی برخی از کالاهای دارای پتانسیل مناسب

* این مقاله برگرفته از بخشی از طرح پژوهشی «امکان‌سنجی ایجاد بورس کالا بین کشورهای عضو اکو و ۸-D است که با پشتیبانی مالی مؤسسه پژوهشهای برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی انجام شده است.

** به ترتیب: دانشیار اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس و پژوهشگر مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی

E.mail: majidkermani@hotmail.com

E.mail: hosseini_mir@yahoo.com

اقتصاد کشاورزی و توسعه - شماره ۴۱ و ۴۲

برای تشکیل بورس کالای تخصصی منطقه‌ای محصولات کشاورزی پرداخته و در پایان نیز جمع‌بندی و نظرات نهایی ارائه می‌شود.

به طور کلی برای راه‌اندازی و توسعه بورسهای تخصصی کالا در کشور سه مزیت اصلی اصلاح ساختار اقتصاد، رشد فعالیتهای مرتبط و بهبود توان صادراتی را می‌توان برشمرد. یکی از مسائل مهم اقتصاد ایران، گسترش اقتصاد غیررسمی و یا زیرزمینی است. شکلگیری بورس کالا و اصلاح این ساختار موجب می‌شود شبکه غیررسمی خرید و فروش محصولات کشاورزی به شبکه رسمی کشور تبدیل شود و نظام مالی پایداری شکل گیرد. بدین ترتیب وجود بازار سیال و نقد تنگناهای توسعه تولید بخش کشاورزی تا آنجا که مربوط به کمبود عوامل و منابع مالی است برطرف می‌شود. بورس کالا همچنین می‌تواند با توجه به فرایندهای حاکم بر نظام تجارت بین‌الملل، زمینه‌ای فراهم سازد تا از آن طریق کیفیت کالا و استاندارد شدن مشخصات محصولات ارتقا یابد.

از مزایای شکلگیری بورسهای تخصصی کالا همچنین به مواردی مانند محدود شدن حجم مبادلات غیررسمی، حاکم شدن و رسمیت یافتن ساز و کار نظام عرضه و تقاضا، گرایش سرمایه‌گذاری‌ها از بخش غیرمولد به مولد، تخصیص بهینه بین‌زمانی منابع، کاهش هزینه‌های مبادلاتی در فرایند بازار رسانی و ... اشاره خواهد شد.

کلیدواژه‌ها:

بازار بورس کالایی، بخش کشاورزی، بهبود صادرات، اصلاح ساختاری، اقتصاد زیرزمینی، ایران.

مقدمه

به طور کلی می‌توان تالارهای بورس امروزی را به سه دسته کلی بورس کالاها، بورس اسعار و بورس اوراق بهادار تقسیم کرد. در مقاله حاضر، هدف از بورس کالا، مشخصاً بورس کالا با تأکید بر محصولات کشاورزی است.

تحلیل اثرات بورس ...

بورس کالا مکان تشکل یافته و سازمان یافته‌ای برای داد و ستد کالاهای خام مانند گندم، شکر، پنبه، قهوه، چای و پشم یا فلزات نظیر نقره، طلا و سرب است. در این مکان، تحویل فیزیکی کالا صورت نمی‌گیرد و برخلاف مبادله نقدی کالاهای موجود در بازار، قراردادهای تحویل آتی کالا براساس قیمت و زمان مشخصی در آینده داد و ستد می‌شود. به این ترتیب بورس کالا بازاری قانونمند و رسمی به شمار می‌آید که به منظور خرید و فروش گروهی از کالاها تشکیل شده است و تولیدکنندگان زیادی کالای خود را در آن عرضه می‌کنند تا قیمتگذاری در محیطی رقابتی و به طور مستقیم با توجه به عرضه و تقاضای آن کالا و با توافق خریداران و فروشندگان محصول تعیین شود. بورسهای کالا با استفاده از ابزارهایی که در اختیار دارند شرایط تضمین خرید و فروش کالاها را که در آینده تحویل داده می‌شوند فراهم می‌کنند. ایجاد بورس یکی از روشهای مدیریت ریسک و کاهش مخاطرات است و انتقال آن بین کسانی صورت می‌گیرد که حاضرند این ریسک را بپذیرند (تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان و معامله‌گران بورس).

در ایران از زمان تشکیل بورس اوراق بهادار بیش از سه دهه می‌گذرد ولی اندیشه تأسیس آن مربوط به چند دهه پیشتر بوده است. با این حال، علاوه بر حضور بورس اوراق بهادار، اینک تشکیل بورسهای کالایی که بتواند شکل رسمی به شبکه‌های سنتی توزیع کالا بدهد و از طریق آن بازارها سامان یابد، بیش از هر زمان دیگر احساس می‌شود. همچنین در حال حاضر همزمان با بحث آزادسازی داد و ستد کالاهای کشاورزی در بسیاری از کشورها و نبود تمایل دولتها به حمایت از محصولات کشاورزی، ضرورت شکلگیری بورس کالا به منظور فراهم کردن زمینه‌ای برای کشف قیمت محصولات کشاورزی و سازوکار دادوستد غیر فیزیکی این محصولات بیش از پیش آشکار می‌شود. در مقاله حاضر کوشش شده است ابتدا با شناخت مهمترین ویژگیهای بورس کالا، چالشها و چشم‌اندازهای شکلگیری این بازار در ایران ارائه شود، سپس تبعات، آثار و مزایای ایجاد بورسهای کالایی محصولات کشاورزی در حوزه کل اقتصاد و بخش کشاورزی کشور مورد بحث و بررسی قرار گیرد. آنگاه با ارائه تصویری از اوضاع بازار تولید و صادرات محصولات کشاورزی ایران،

امکان‌سنجی چگونگی شکلگیری بورس تخصصی منتخبی از محصولات کشاورزی مهم بحث و تحلیل و در قسمت پایانی، خلاصه، نتیجه‌گیری و پیشنهادها ارائه شود.

چارچوب نظری بورس کالا و قراردادهای آتی

مدیریت ریسک قیمت ناشی از نوسان قیمت، طی قرن‌ها در شکل‌های مختلف و با درجاتی متفاوت از کارایی مورد توجه بوده است. یکی از روش‌های کاهش ریسک، پوشش خطر در داد و ستد است. استفاده از ابزارهای مدیریت ریسک قیمت یا ابزارهای مشتق^۱، نقش مهمی در حداقل کردن تأثیر نوسانهای قیمت بر جریان نقدی و موقعیت سودآوری فعالیتهای تولیدی ایفا می‌کند.

ابزارهای مشتق (کالایی^۲ و مالی^۳) بخصوص کالایی را می‌توان به چهار گروه اصلی قراردادهای تحویل آتی، قراردادهای پیمان آتی، قراردادهای معاوضه و قراردادهای اختیار معامله طبقه‌بندی کرد. همه کالاها را می‌توان در بازار آتی (نقد) خرید و فروش کرد. اگر قیمت آتی خرید و فروش کالا دارای نوسان باشد، ممکن است ارزش موجودی معامله‌کنندگان تغییرات زیادی داشته باشد و در نتیجه آنها با ریسک مواجه خواهند شد. برای ایمنی در مقابل تغییرات چشمگیر قیمت، معامله‌گران می‌توانند به قراردادهایی به منظور تحویل کمیت و کیفیت معینی از یک کالا با قیمت و زمان مشخصی روی آورند که به آن قرارداد تحویل آتی می‌گویند. تنها تفاوت این نوع قرارداد با داد و ستد نقدی آن است که در آن داد و ستد کالا و پول آتی نیست. در این قرارداد مواردی همچون توصیف کامل ویژگیها و کیفیت کالای مورد خرید و فروش، کمیت، قیمت، تاریخ تحویل و محل و روش تحویل باید تعیین شود. به هنگام سررسید قرارداد تحویل آتی، خریدار با پرداخت قیمت، کالای مورد قرارداد را از فروشنده تحویل می‌گیرد؛ به عبارت دیگر، تسویه قراردادهای تحویل آتی به صورت تحویل فیزیکی کالا است. قراردادهای تحویل آتی محدودیتهایی نظیر «نبود بازار سازمان‌یافته»، «نبود بازار دست دوم» و «وجود ریسک اعتباری» دارد. قراردادهای پیمان آتی کالا برای برطرف

۱. derivatives

۲. commodity derivatives

۳. financial derivatives

تحلیل اثرات بورس ...

کردن مشکلات قراردادهای تحویل آتی، یعنی عدم پرداخت مبلغی تا پیش از سررسید قرارداد تحویل آتی، وجود ریسک اعتباری برای هر یک از دو طرف قرارداد از زمان گشایش تا سر رسید آن، نبود امکان انتقال به شخص ثالث، استاندارد نبودن مفاد قرارداد، نبود یک بازار رسمی و سازمان‌یافته برای داد و ستد آن و عدم نیاز به پرداخت مبلغی تحت عنوان سپرده نزد کارگزار معاملات به هنگام داد و ستد این نوع قراردادها به ایجاد بازارهایی برای داد و ستد قراردادهای پیمان آتی یا قرارداد تحویل آتی استاندارد روی آورده‌اند. قراردادهای پیمان آتی، قراردادهای استاندارد شده است و مفاد آن ضمانت اجرایی دارد. استاندارد بودن این قراردادها باعث ساده‌تر شدن معاملات می‌شود. در این نوع قراردادها مواردی چون نوع کالا^۱ و مقدار و کیفیت^۲ آن، واحد مبادله^۳، ماههای سررسید قرارداد^۴، شرطهای تحویل، تاریخ تحویل، کمترین میزان نوسان قیمت، حد مجاز تغییر روزانه قیمت و ساعت انجام داد و ستد در نظر گرفته می‌شود (سازمان بورس و اوراق بهادار، ۱۳۷۸).

کالاهای اولیه اعم از فلزات و محصولات کشاورزی به عنوان کالاهایی شناخته می‌شوند که قیمتشان دارای نوسانهای شدید و پیوسته است. شاید بی‌ثباتی ذاتی قیمت در بازار کالاها بویژه کالاهای کشاورزی، که ناشی از عوامل تأثیرگذار بر عرضه و تقاضای آنهاست، یکی از دلایل اصلی ایجاد بازارهای آتی کالا به عنوان بازارهای تشکل یافته برای داد و ستد ابزارهای ریسک قیمت باشد. گرچه از نظر تاریخی، توسعه انواع بازارهای آتی با توجه به نوع ابزارهای مورد معامله در آنها از گسترش معاملات نقدی شروع شد، اما این بازارها طی زمان به نهادهای مستقل با شیوه‌های کاملاً متفاوت از بازارهای نقدی تبدیل گردید. شاید نخستین بازار آتی کالا، بازار تحویل آتی ایالات متحده آمریکا باشد که در اوایل سده نوزدهم تأسیس شد. در اواسط دهه ۱۸۵۰ یک گروه از معامله‌گران که تمایلی به تحویل گرفتن فیزیکی کالا نداشتند، به داد و ستد در قالب این نوع قراردادها روی آوردند. بورس کالای نیویورک در سال ۱۸۶۲ تأسیس شد. این بورس که در ابتدا به عنوان یک بازار نقدی عمل می‌کرد، بعدها با داد و ستد قراردادهای تحویل آتی گندم زمینه‌ساز توسعه بازار پیمان

۱. contract commodity

۲. contract quality

۳. contract units

۴. contract months

اقتصاد کشاورزی و توسعه - شماره ۴۱ و ۴۲

آتی در آمریکا گردید. پیش از آن، هیئت تجارت شیکاگو در سال ۱۸۵۹ نقطه عطفی در توسعه و گسترش بازار پیمان آتی آن کشور ایجاد کرد. امروزه این بورس قدیمی‌ترین بورس پیمان آتی کالا در جهان محسوب می‌شود. هم‌اینک بیش از ۷۲ بورس پیمان آتی به عنوان مراکز تشکیل یافته برای داد و ستد قراردادهای پیمان آتی ایجاد شده‌است.

بورس کالایی، محلی برای انجام داد و ستد کالا توسط خریداران و فروشندگان است. در واقع در بورس کالا امکان رویارویی خریداران و فروشندگان فراهم می‌شود. تعریفهای گوناگونی از بورس کالا وجود دارد. به ساده‌ترین بیان، بورس کالا مکانی برای داد و ستد کالاهای خام کشاورزی یا فلزات است. بورسهای کالا بازارهای بسیار سازمان‌یافته نیز هستند.

خرید و فروش کالاها به دو صورت انجام می‌پذیرد. در واقع متقاضیان می‌توانند به خرید و فروش کالاها در قالب بازار نقدی یا بازار آتی، که دو بازار مجزا اما مرتبط با یکدیگر هستند، بپردازند. در بازار نقدی کالاها به طور واقعی (فیزیکی) با قیمت‌های مورد توافق خریداران و فروشندگان داد و ستد می‌شود. بازار آتی با بازار نقدی تفاوت دارد. در بازار آتی، قراردادهای آتی و نه خود کالاها توسط اجزای بازار و از طریق حراج حضوری مورد داد و ستد قرار می‌گیرد. این قراردادها از آن جهت قراردادهای آتی نامیده می‌شود که براساس آنها تحویل یا دریافت مقدار مشخصی از کالایی خاص در زمانی معین تضمین می‌شود. قراردادهای آتی موجب انتقال سریع مالکیت کالا نمی‌شود و در مقابل به تحویل کالا در زمان آتی می‌انجامد. در بازارهای آتی همچنین تحویل فیزیکی کالا رخ نمی‌دهد. این بازارها در واقع جایگاهی برای خرید و فروش کالاها در هر نقطه از جهان و در هر زمان، براساس قراردادها هستند. بورسهای کالا در عمل از بازارهای نقدی به بازارهای آتی تحول یافته است و برخلاف مبادله نقدی بر سر کالاهای موجود در بازار، در بورس به مبادله قراردادهای تحویل کالا براساس قیمت و زمان مشخصی در آینده اقدام می‌شود.

مبادله موفقیت‌آمیز هر کالا در بورس منوط به سه ویژگی زیر است (گلریز، ۱۳۷۴، ۲۵):

الف) کالا باید استاندارد شده و طبقه‌بندی شده و دارای مشخصات کامل باشد، به طوری که خریدار

تحلیل اثرات بورس ...

فروشنده از مشخصات آن کالا اطلاع کامل داشته باشند. کالاهای کشاورزی و صنعتی باید حالت اولیه، خام و فراوری نشده داشته باشد.

ب) کالاهای فاسدشدنی باید عمر کافی داشته باشد تا تحویل آنها در آینده با مشکل مواجه نشود. همچنین این کالاها باید دارای قابلیت تولید مجدد باشد.

ج) قیمت نقدی کالا نباید آن قدر نوسان داشته باشد که موجب بی‌اطمینانی شود. این بی‌اطمینانی به مفهوم خطر و سود بالقوه است.

براساس تعریف، قرارداد آتی که در بورس کالا مبادله می‌شود، قرارداد خرید یا فروش مقداری کالای خاص با کیفیت مشخص برای تحویل در تاریخ معینی در آینده با قیمت ثابت است. در فرایند داد و ستد قراردادهای آتی، برخلاف دیگر انواع سرمایه‌گذاری، وقتی قرارداد آتی مبادله می‌شود، در عمل چیزی خریداری نمی‌شود یا به مالکیت در نمی‌آید. اصطلاح خرید و فروش در قرارداد آتی، تنها نشان‌دهنده مسیر مورد انتظار قیمت‌هاست.

صرف نظر از معامله گرانی^۱ که به داد و ستد قراردادهای آتی علاقه‌مندند، تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان تجاری این کالاها دو گروه اصلی فعال در خرید و فروش قرارداد آتی هستند. هدف اقتصادی مهم بورس کالا نیز حذف خطرهای ناشی از تغییر قیمت برای این دو گروه است.

در یک سوی داد و ستد، تولیدکننده، مثلاً کشاورز، قرار دارد. فرض کنیم در زمین وی محصول X به عمل می‌آید که در سه ماه آینده آماده بهره‌برداری نیست. اگر کشاورز نگران کاهش قیمت این محصول طی ماههای بعد باشد، می‌تواند قراردادی آتی معادل حجم محصول X به فروش رساند و پس از برداشت محصول به تعهد خویش براساس قرارداد عمل کند. بنابراین صرف نظر از چگونگی روند قیمت‌ها در سه ماه آینده، دریافت قیمت فعلی برای او تضمین می‌شود.

در سوی دیگر این داد و ستد، مصرف‌کننده تجاری مثلاً صنایع فراوری (تکمیلی) محصولی خاص قرار دارد. این مصرف‌کننده نیز ممکن است نگران افزایش بهای محصول یادشده در ماههای آینده و پرداخت هزینه بیشتر برای خرید این ماده اولیه باشد. وی می‌تواند برای مقابله با این حالت،

۱. در این مقاله معامله‌گر بورس معادل speculator در انگلیسی مورد استفاده قرار گرفته است.

قرارداد آتی آن محصول را به قیمت روز خریداری کند. درست مانند مورد قبل، در این حالت نیز خریدار قرارداد آتی خود را در برابر خطر افزایش قیمت آن محصول مصون می‌سازد. قراردادهای آتی عمر معین دارد و بیش از آنکه برای خرید و فروش کالا به کار رود به منظور مصونیت در برابر خطر نوسان قیمت یا بهره بردن از آن مورد استفاده قرار می‌گیرد. واژه قرارداد نیز به مفهوم آن است که در قرارداد آتی، کالای مشخصی در تاریخ تعیین شده، تحویل داده خواهد شد.

خریدار قرارداد آتی بر سر یک قیمت ثابت برای خرید کالای مورد نظر از فروشنده به هنگام انعقاد قرارداد، توافق می‌کند. فروشنده آتی نیز موافقت می‌کند که کالای مورد نظر را در زمان انقضای قرارداد به قیمت ثابتی بفروشد. با گذشت زمان، بهای قرارداد در مقایسه با بهای ثابتی که داد و ستد براساس آن انجام شده تغییر می‌کند. این تغییر نیز سود یا زیانی برای مبادله‌گر ایجاد می‌کند. در بسیاری از موارد، تحویل کالا هرگز رخ نمی‌دهد. در مقابل، خریدار و فروشنده مستقل از یکدیگر پیش از انقضای قرارداد، جایگاه خود را تغییر می‌دهند، خریدار قراردادهای آتی آنها را می‌فروشد و فروشنده نیز آنها را خریداری می‌کند.

معامله‌گران بورس نیز در بازارهای آتی، پیوسته مراقب رابطه بین بهای نقدی و بهای آتی هستند تا براساس آن از قیمت‌گذارهای نادرست بهره‌جویند. برای مثال، اگر معامله‌گری گمان برد که قرارداد آتی محصول X نسبت به قیمت نقدی آن (و با توجه به نرخ بهره) بهای بالایی دارد، بی‌درنگ به فروش قرارداد مبادرت می‌کند. معامله‌گران جایگاه بورس کالا نیز که با حجم سنگین فروش مواجه می‌شوند، سرعت از طریق کاهش دادن بهای قرارداد آتی، واکنش نشان می‌دهند و بدین ترتیب قیمت قرارداد آتی هماهنگ و متناسب با قیمت نقدی می‌شود. از این رو در عمل چنین فرصتهایی نادر و کم‌شمار است.

گفتنی است بهای قراردادهای آتی نوسان بیشتری نسبت به بهای سهام دارد. شرکتی که سالها از سود پایداری برخوردار بوده است، احتمالاً در آینده نیز سودآور خواهد بود. اما کالایی که یک سال قیمتش افزایش یافته سال بعد و سرعت ممکن است با کاهش قیمت رو به رو شود. از همین

تحلیل اثرات بورس ...

رو معامله‌گر قرارداد آتی نمی‌تواند با خیال راحت و آسوده نظاره‌گر وضع بازار باشد. وی باید پیوسته با استفاده از تحلیلهای بنیادی و فنی^۱ به پیشبینی آینده قراردادهای آتی بپردازد. در تحلیل بنیادی برای پیشبینی قیمت‌های آتی، عرضه و تقاضا مورد توجه قرار می‌گیرد. در این تحلیل با در نظر گرفتن داده‌های اقتصادی مربوط به عرضه و تقاضا، روند احتمالی آتی قیمت پیشبینی می‌شود. اما در تحلیل فنی، تلاش بر این است تا با تحلیل قیمت‌های گذشته در بازار، روندهای آتی پیشبینی شود.

در زمینه برتریهای هر یک از این دو تحلیل نسبت به دیگری، اختلاف نظر وجود دارد، اما با این حال بیشتر بر تحلیلهای فنی تأکید می‌شود. مهمترین دلیل این امر دشواری دسترسی به داده‌های دقیق بنیادی است. در بهترین حالت، تنها به برآوردهای غیر دقیقی از حجم تولید و تقاضای آتی می‌توان دست یافت. در تحلیل فنی بر این امر تأکید می‌شود که روند جاری قیمت، دقیقترین ارزیابیها را از عرضه و تقاضای آتی به دست می‌دهد.

تأثیر بورسهای تخصصی کالا بر اقتصاد کشور

اکنون در سرتاسر جهان ۷۲ بورس قراردادهای آتی فعال است و تعداد دیگری نیز در شرف راه‌اندازی است. براساس مفهومی گسترده‌تر، بورس کالا بازار سازمان‌یافته‌ای است که در آن تجارت متمرکز می‌شود. اکنون بیش از ۱۰۰ مورد از بورسهای کالایی در جهان به فعالیت می‌پردازد که ۲۸ مورد آن در آمریکای لاتین (تنها ۱۵ مورد مربوط به برزیل)، بیش از ۲۰ مورد در آسیا، ۳ مورد در آفریقا، ۴ مورد در اروپای شرقی و چند مورد در روسیه قرار دارد که اغلب آنها پس از ۱۹۹۲ تأسیس شده‌است (UNCTAD, ۱۹۹۸).

در ایران راه‌اندازی بورسهای تخصصی کالا به طوری جدی از سال ۱۳۷۶ مورد توجه سازمان بورس اوراق بهادار تهران قرار گرفته است. در این زمینه مطالعات مرتبطی نیز درباره سازمان، ساز و کار، شیوه‌های عمل، مقررات و تجربه بورس کالا در کشورهای دیگر انجام شده است. برنامه سوم توسعه نیز دارای راهکارهایی در زمینه راه‌اندازی بورس کالا است. اما این پرسش مطرح می‌شود

۱. fundamental and technical analysis

اقتصاد کشاورزی و توسعه - شماره ۴۱ و ۴۲

که مزایای حضور بورسهای تخصصی کالا در ایران چیست و چرا باید در جستجوی تدوین راهکارهایی برای راهاندازی بورس کالا بود؟

به طور کلی، برای راهاندازی و توسعه بورسهای تخصصی کالا در ایران، سه مزیت اصلی اصلاح ساختار اقتصاد، رشد بخش کشاورزی و بهبود توان صادراتی را می‌توان برشمرد.

اصلاح ساختار اقتصاد

یکی از مسائل ساختاری اقتصاد ایران، حضور روزافزون اقتصاد غیررسمی یا زیرزمینی است.^۱ در شبکه سنتی توزیع اقتصادی در ایران، که به عنوان حلقه واسط تولیدکننده و مصرف‌کننده عمل می‌کند، با بهره‌جویی از نیاز تولیدکننده به نقدینگی و منابع مالی، منافع تولیدکننده کاملاً دیده نمی‌شود. وجود شبکه‌های سلف‌خری در اقتصاد کشاورزی ایران معمولاً با توجه به نیاز مبرم کشاورزان به تأمین مالی، با پیش‌خرید محصولات، از سود بالقوه بخش مولد کشاورزی می‌کاهد. از سوی دیگر، به سبب ناکارآمدی بازار بسیاری از محصولات کشاورزی، از منافع مصرف‌کننده نیز در عمل کاسته می‌شود. در مقابل، سودآوری بالای حوزه توزیع، بخش غیر مولد، زیرزمینی، غیررسمی و کنترل نشده اقتصاد را گسترش می‌دهد که خود تنگناهای ساختار اقتصاد را تشدید می‌کند.

شکلگیری بورس تخصصی کالا مجموعه روابط جدیدی را جایگزین می‌کند و باعث می‌شود بازاری را که تاکنون با ساز و کارهایی غیر از عرضه و تقاضا عمل می‌کرد، به صورت بخشی از شبکه اقتصاد رسمی در آید. بی‌تردید در این مجموعه روابط جدید، فعالان سنتی نیز می‌توانند با رعایت قواعد بازی در یک بازار رسمی فعالیت کنند. افزون بر این، راهاندازی بورس تخصصی کالا با کاهش حوزه عمل اقتصاد غیر رسمی و اثراتی همچون تشکیل نظام مالی پایدار برای تأمین نیازهای بخش کشاورزی، حاکم ساختن سازوکارهای عرضه و تقاضا در بازار محصولات کشاورزی و ... در جهت اصلاح ساختار اقتصاد مؤثر است (فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۱۳۷۸، ۲۸۱).

۱. اقتصاد زیرزمینی مجموعه‌ای از مبادلات اقتصادی است که خارج از مدارهای رسمی و کنترل‌پذیر اقتصاد رسمی قرار می‌گیرد. هر گونه مبادله اقتصادی در نظامهای نوین اقتصادی باید از نظر قانونی به نحوی موجه و به ثبت رسیده باشد تا براساس آن، دولت بتواند بخشی از هزینه‌های خود را تأمین کند. از این رو هر گونه عدم ثبت مبادلات اقتصادی سبب می‌شود آن مبادلات وارد حوزه اقتصاد غیرقانونی و زیرزمینی شود (نشریه بورس، شماره ۱۴، ۱۹-۲۱).

رشد بخش کشاورزی

واقعتهایی نظیر گستره پهنه جغرافیایی و منابع گسترده، نشاندهنده توان بالقوه توسعه بخش کشاورزی است. طی سالهای اخیر نیز در برنامه‌های رسمی بارها از اهمیت و حتی محوریت بخش کشاورزی در توسعه اقتصادی ایران سخن گفته شده است. با این حال، رشد این بخش حیاتی اقتصاد در موارد بسیاری کمتر از حد انتظار بوده است. تردیدی نیست که بخشی از این مشکل ناشی از عواملی همچون چیرگی شیوه‌های سنتی تولید، عدم بهره‌جویی از شیوه‌های نوین و عوامل برونزای خارج از کنترل نظیر خشکسالی و مانند آن است. اما توسعه بخش کشاورزی، همانند هر یک از بخشهای دیگر واقعی اقتصاد، بدون اتکا به توسعه همپا و همتراز یک بخش مالی متناسب امکانپذیر نیست. بورس تخصصی کالا یک بازار سیال، نقدی و پایدار است. حضور چنین بازارهایی تأمین منابع مالی تولید را به فرایندی آسان و کم هزینه بدل می‌کند. در چنین حالتی تنگنای توسعه تولید کشاورزی را، تا آنجا که مربوط به کمبود عوامل و منابع مالی است، با سهولت بیشتری می‌توان برطرف ساخت.

بهبود توان صادراتی

صرف نظر از اینکه اصلاح ساختار اقتصاد و افزایش رشد بخش کشاورزی هر دو زمینه‌ساز بهبود جایگاه اقتصاد کشور در بازار جهانی است، برخی پیامدهای حضور بورسهای تخصصی کشاورزی تأثیر مستقیمی بر بهبود مزیت‌های نسبی اقتصاد ملی دارد. کالایی که در بورس کالا مبادله می‌شود باید پیش از هر چیز از ویژگیهای استاندارد برخوردار باشد. نظام استاندارد هماهنگ و یکنواخت باعث تولید و عرضه محصولات می‌شود که به لحاظ معیارهای کیفی قابلیت رقابت در عرصه بین‌المللی را دارد، از این رو زمینه‌ساز حضور فعال در بازار جهانی است. با توجه به فرایندهای حاکم بر اقتصاد بین‌المللی نظیر جهانی شدن اقتصاد، کاهش مداخله‌های دولت در اقتصاد، واگذاری فعالیتهای اقتصادی به بخش خصوصی، آزادسازی تجارت جهانی، رفع موانع و تعرفه‌های گمرکی و الزامات ایجاد شده بر اثر حضور در «سازمان جهانی تجارت» باید با تدبیرهایی

زمینه‌های حضور در بازار جهانی و در همین حال رقابت‌پذیری محصولات ملی را بیشتر فراهم ساخت. بهبود کیفیت کالا و استاندارد شدن مشخصات آن، که از الزامات حضور محصول در بورس تخصصی کالا است، امکان صادرات کالاهای دارای مزیت نسبی را افزایش می‌دهد.

تحلیلی بر بازار تولید و تجارت محصولات کشاورزی مهم صادراتی ایران

بر اساس معیار ورلگر، که شامل معیارهای همگن، استاندارد بودن، قابلیت ذخیره کردن، تعداد خریداران و فروشندگان، حجم زیاد معاملات و روانی قیمت است، کالاهای مشمول بورس کالایی مورد شناسایی قرار می‌گیرد. از محدودیت‌های ورود کالا به بورس کالایی می‌توان ناپایداری شدید قیمت کالا، نبود شفافیت در عرضه و تقاضا، وجود مداخلات و انحصارات دولتی و فعالیت‌های زیرزمینی را بر شمرد.

در این قسمت تلاش می‌شود از منظری دیگر به تأثیر بورس کالایی محصولات کشاورزی بر کشاورزی ایران و ارتقای توان صادراتی این محصولات پرداخته شود.

با این توصیف، تنها محصولات کشاورزی مبادله‌ای^۱ در بورس کالایی قابل طرح است. البته محصولات کشاورزی مبادله‌ای را نیز می‌توان به سه گروه عمده وارداتی، صادراتی و خودبستگی طبقه‌بندی کرد. محصولات کشاورزی مبادله‌ای وارداتی، کالاهایی است که همه‌ساله مقداری از آنها وارد می‌شود و اگر تولید داخلی برای این کالاها وجود داشته باشد (و یا به عبارتی جانشین واردات باشند)، وارداتشان غالباً مشمول موانع تعرفه‌ای و غیرتعرفه‌ای می‌شود تا از تولید داخلی آنها به نحوی حمایت شود؛ یا حتی ممکن است با پرداخت یارانه نهاده‌ای و قیمتگذاری تضمینی از

۱. در یک بررسی کلی، تمامی تولیدات کشاورزی را می‌توان به دو گروه اصلی مبادله‌ای و غیرمبادله‌ای طبقه‌بندی کرد. گروه محصولات غیرمبادله‌ای به سبب ماهیت غیرتجاری، در بورس کالایی جایگاهی ندارد، زیرا اقلام کالاهایی است که یا عموماً با هدف مصرف داخلی تولید می‌شود و بندرت مبادله می‌گردد و یا برای آن هیچ تولید داخلی وجود ندارد و ذوق و سلیقه مصرف‌کنندگان داخلی نیز با آن دارای همخوانی نیست و در نتیجه باز هم به هیچ میزان از آن تجارت نمی‌شود.

تحلیل اثرات بورس ...

تولید داخلی آنها حمایت گردد. به نظر می‌آید در بورس کالایی کشاورزی اگر توان تولید محصولات کشاورزی جانشین واردات به نحوی ارتقا نیافته باشد که بتواند با تولیدات مشابه خارجی رقابت کند، با شکلگیری بورس کالایی کشاورزی این محصولات، تولید داخلی با آسیب جدی رو به رو شود. به علاوه موضوع بورس کالایی برای محصولات کشاورزی مبادله‌ای وارداتی با تولید داخلی صفر نیز قابل نظر کردن است. به عبارتی برای محصولات کشاورزی مبادله‌ای وارداتی که به هیچ وجه در داخل تولید نمی‌شود (و مشابه دیگر محصولات داخلی نیست)، بحث تأسیس بورس کالایی قابل طرح نیست (جدول ۱).

در این میان، محصولات کشاورزی مبادله‌ای صادراتی در بورس کالا می‌تواند نقش کلیدی ایفا کند؛ زیرا این محصولات در زمره محصولات کشاورزی مبادله‌ای است و بسیاری از معیارها و ویژگیهای حضور در بورس کالایی و نیز قابلیت رقابت بین‌المللی و ورود به بازارهای جهانی را دارد و لذا چندان آسیبی بر این محصولات وارد نمی‌شود. این کالاها، محصولات کشاورزی مبادله‌ای صادراتی است که یا با هدف صادرات تولید می‌شود و یا تولید آن بیش از مصرف داخلی و قابل عرضه به بازارهای جهانی است. به نظر می‌آید از سوی ایران این گروه کالاها برای بورس کالایی منطقه‌ای در اولویت باشد و کشور از تأسیس بورس کالایی آنها بیشتر سود برد. این گروه کالاها شامل آن گروه از محصولات کشاورزی‌ای است که بیشتر محصولات باغی نظیر زعفران، مرکبات، سیب درختی، خرما، پسته، کشمش و دیگر انواع میوه‌ها و نیز حبوباتی چون نخود را در برمی‌گیرد (جدول ۱).

بی‌تردید رعایت استانداردها، همگونی محصول و درجه‌بندی اغلب محصولات کشاورزی در بورس کالایی محدودیتهایی ایجاد خواهد کرد، اما با رعایت آنها می‌توان به بورس کالایی منطقه‌ای وارد شد.

اقتصاد کشاورزی و توسعه - شماره ۴۱ و ۴۲

در تجارت خارجی ایران، توسعه صادرات برخی محصولات کشاورزی نظیر پسته، خرما، سیب، کشمش، زعفران و...، با توجه به تولید انبوه و داشتن مزیت نسبی صادراتی در مقایسه با دیگر محصولات کشاورزی، از اهمیت چشمگیری برخوردار است. محصولات فوق در کشور ما علاوه بر اینکه از نظر کمی سهم عمده‌ای از تولید جهانی را به خود اختصاص می‌دهند، از نظر کیفی نیز در سطح بالایی قرار دارند. همین موضوع سبب شده است که همه‌ساله برخی از کشورها آنها را از ایران به صورت فله خریداری و با بسته‌بندی مناسب و بازاریابی با قیمت‌های بالاتر دوباره به بازارهای مصرف نهایی صادر کنند.^۱ سیر تحول واردات محصولات کشاورزی مهم ایران توسط شرکای تجاری گویای این است که سه کشور همسایه پاکستان، ترکیه و امارات متحده عربی نقش واسطه و صادرات مجدد را در این خصوص ایفا می‌کنند و در مقیاس جهانی نیز کشورهایی نظیر هنگ کنگ و مالزی در شرق آسیا و آلمان در اتحادیه اروپا این نقش را بر عهده دارند.

همچنین محاسبه نسبت‌های تمرکز ۱، ۲، ۴ و ۱۰ بنگاهی و شاخص هرفیندال نشان می‌دهد که ساختار بازار صادرات محصولات کشاورزی هنوز هم از درجه انحصار بالای واردکنندگان آنها برخوردار است. برای مثال امارات متحده عربی به تنهایی بخش مهمی از کل صادرات محصولات کشاورزی صادراتی ایران را طی سالهای گذشته به خود اختصاص داده است. در واقع ساختار بازار صادرات بسیاری از محصولات ایران در انحصار امارات متحده عربی قرار داشته است. در این راستا گفتنی است که کشورهایی نظیر ترکیه، امارات متحده عربی، پاکستان و آلمان با فراوری و بسته‌بندی خرما، ایران مبادرت به صادرات مجدد آن به بازارهای مصرف نهایی می‌کنند.

. برای مثال در سال ۱۳۷۹ امارات متحده عربی بالغ بر ۵۹/۸ میلیون دلار پسته، ۵/۸۸ میلیون دلار خرما، ۳/۵۹ میلیون دلار سیب، ۱۶/۲۹ میلیون دلار زعفران، ۴/۷۶ میلیون دلار کشمش و ۱/۹ میلیون دلار بادام بدون پوست از ایران وارد کرد که به ترتیب معادل ۱۹، ۲۲/۲، ۲۷/۱، ۳۷/۴، ۸/۶، ۲۸/۸ درصد از کل صادرات این محصولات از ایران بوده است. کشور امارات بخش مهمی از واردات محصولات پیشگفته را درجه‌بندی و بسته‌بندی نمود و با تبلیغات مؤثر به بازارهای مصرف نهایی عرضه کرد. بررسیها نشان می‌دهد درآمدی که کشورهای صادرکننده مجدد از طریق ارزش‌افزایی محصولات فوق به دست می‌آورند، بخش مهمی از ارزش محصولات خریداری شده آنهاست.

تحلیل اثرات بورس ...

در سالهای دهه اول انقلاب ساختار صادرات محصولات کشاورزی ایران به گونه‌ای بود که با وجود افزایش تعداد واردکنندگان، به درجه انحصاری برخی واردکنندگان افزوده شد و صادرات محصولات کشاورزی ایران در انحصار کشورهای معدودی، که جایگاه با ثباتی نداشتند، قرار گرفت.^۱ اما در فاصله سالهای برنامه اول و دوم توسعه به تعداد کشورهای واردکننده محصولات کشاورزی صادراتی ایران افزوده شد و ساختار صادرات ایران از انحصار مسلط به انحصار چندجانبه بسته تغییر کرد. همچنین نسبتهای تمرکز یک، دو و چهار بنگاهی و شاخص هر فیندال در بازار صادرات محصولات کشاورزی ایران به طور چشمگیری کاهش یافت. اما همچنان سه کشور همسایه یادشده از اولین واردکنندگان محصولات صادراتی ایران به شمار می‌آیند که این محصولات را به بازارهای مصرف نهایی صادرات مجدد نیز می‌کنند.

با این توضیحات بدیهی است که بسیاری از محصولات کشاورزی صادراتی مهم ارزآور ایران نظیر پسته، زعفران، خرما، کشمش، سیب و ... به کشورهای نظیر امارات متحده عربی، ترکیه، پاکستان و بتازگی برخی کشورهای همسایه جامعه مستقل مشترک‌المنافع (CIS)، و در مقیاس منطقه‌ای و جهانی، به هنگ کنگ، آلمان و ... عرضه و مجدداً از آن کشورها به بازارهای مصرف نهایی صادر می‌شود. میزان صادرات مجدد بسیاری از این محصولات رقم چشمگیری از واردات این کشورها را تشکیل می‌دهد و به این ترتیب کشورهای یادشده مراکز مهم تجاری (بورس کالایی در

۱. چین، ایالات متحد آمریکا و کویت در سالهای اول انقلاب از بزرگترین مشتریان محصولات کشاورزی صادراتی ایران بودند، اما در سالهای اخیر کشورهای امارات متحده عربی، پاکستان و ترکیه، که هر سه مبادرت به صادرات مجدد می‌کنند، جایگزین آنها شده‌اند و بنابراین می‌توان گفت که ایران بازار مصرف متقاضیان با سابقه و قدیمی را به نفع متقاضیانی که اقدام به صادرات مجدد به بازارهای مصرف نهایی می‌کنند، از دست داده است.

اقتصاد کشاورزی و توسعه - شماره ۴۱ و ۴۲

مقیاس منطقه‌ای و جهانی) محصولات کشاورزی اصلی صادراتی مورد بحث محسوب می‌شوند. بنابراین تشکیل بورس تخصصی کالایی برای هر یک از محصولات کشاورزی مورد بحث در مراکز مهم تجاری (تهران) و مراکز مهم تولیدی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۱. محصولات کشاورزی ایران از بعد مبادله‌ای و غیرمبادله‌ای و اجزای آن طی سال‌های ۱۹۹۵-۲۰۰۰

(واحد: هزار تن و درصد)

(تولید یا هدف مصرف داخلی)		مبادله‌ای												
		صادرات					وارداتی			تولید داخلی				
		خودبستگی		مازاد بر مصرف داخلی		با هدف صادرات		وارداتی		تولید داخلی				
نام محصول	نام محصول	از تولید	نام محصول	از تولید	نام محصول	نام محصول	نام محصول	از تولید	نام محصول	از تولید	نام محصول			
۲۰۵۴	بیسکر	۳	فلفل فرنگی	۱/۸	۷۱	سیب زمینی	۲۰	۲	ارزن	۴	سایر تولیدات قندی	۴۸	۴۸۸۰	گندم
۴۸۰۵	چغندر قند	۱۱	سایر گوشت	۳	۵	لوبیا	۱۱/۵	۲	۱. عسل	۴	نخود فرنگی	۵۲/۱	۸۱۸	برنج
۱	بادام زمینی	۱۵۷	احتشای دامی	۴/۱	۳	کنجد	۸/۵	۴۰	سایر نخود	۷	نار گیل	۲۳/۴	۵۹۶	جو
۴۴	دانه آفتابگردان	۱۴۸	ماهی آب شیرین	۱/۷	۱۶۶	سایر سبزیها	۱۶/۱	۱۱۱	میوه‌های معر دار	۱	روغن بادام	۱۱۲/۱	۱۰۹۱	ذرت
۱۸۹	دانه پنبه	۴	پایرسمان	۱/۷	۶۶	پرتقال	۵/۱	۱۵۲	کوجه فرنگی	۲	روغن معز نحل	۱۱۲	۱۰۷۰	شکر (خام)
۱۶	ریتون			۰/۱۲	۲	انواع لیمو	۶/۸	۸۸	۱. پیاز	۴۷	روغن نحل	۱۸۹/۸	۲۰۵	دانه سویا
۴۰	روغن پنبه			۲	۱	گرتب فروت	۶/۸	۶	۲. سایر مرکبات	۴	روغن معز	۸۱۰	۵۲۸	روغن سویا
۱۰	روغن کنجد			۰/۹۷	۷	نخود	۹/۶	۱۹۵	سیب درختی	۲	نار گیل	۱۴۱۹	۱۶۹	روغن آفتابگردان
۱	سایر برمنال					پرتقالکان	۱۱/۱	۱۰۷	۴. حرما	۲۵	سایر روغن	۱۰۰	۱	روغن ریتون
							۱۲/۹	۲۰۴	۵. انگور	۶	کاکائو	۹۶۱	۱۷۳	موز
							۵/۹	۱۲۵	۶. سایر			۱۵/۴	۱۹	چای
							۷/۱	۱۸	انواع میوه‌ها			۱۴/۵	۴۴	گوشت گاو و گاو ساله
							۱۸/۶	۲	۷. سایر ادویه‌ها			۳	۱۱	گوشت گوسفند
									۸. خرچک			۱/۸	۱۷	پنیر
												۱۴/۱	۱۸	گوشت مرغ و کره و پنیر
												۳۶/۵	۲۰	چربیهای خام حیوانی
												۱/۸	۹۷	سیر بجر کره

تأثیر شکلگیری بورسهای تخصصی کالایی بر بخش کشاورزی

تأسیس و تشکیل بورسهای تخصصی کالا دارای آثار مثبت و مزایای بی‌شماری است که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

محدود کردن حجم مبادلات غیر رسمی

در شبکه سنتی توزیع کالاها، حلقه مفقوده‌ای وجود دارد که در شرایط فعلی، معامله‌گران بورس جایگزین آن شده‌اند. این گروه که در بسیاری از فعالیتهای اقتصادی از جمله در بخش کشاورزی، فعالیتهای چشمگیر دارند، با بهره‌جویی از ضعف مالی تولیدکنندگان، کمبود امکانات ذخیره‌سازی، آشفتگی در نظام توزیع، شفاف نبودن قیمت محصولات و ... به بازار سلف‌خری دامن می‌زنند.^۱ با شکلگیری بورسهای تخصصی کالا و جایگزینی آنها به جای سلف‌خران، مجموعه روابط جدیدی به وجود می‌آید. در واقع با به وجود آمدن این امکان، بازاری که تا کنون در قالب سازوکار غیررسمی و زیرزمینی عمل می‌کرد به صورت بخشی از شبکه اقتصاد رسمی در می‌آید که در آن، همان عوامل قبلی با رعایت قواعد بازی در بازار رسمی به فعالیت می‌پردازد (ولی بیگی، ۱۳۸۱، ۲۳). با شکلگیری بورس کالا همچنین حوزه عمل واسطه‌گران محدود می‌شود و آنها فقط می‌توانند از تغییرات قیمتها سود ببرند؛ زیرا با تشکیل چنین بازارهایی قیمتهای توافقی به قیمتهای بازار بسیار نزدیک می‌شود و همچنین تولیدکنندگان به علت وجود اطمینان از تحقق درآمد در زمان معین می‌توانند برای تأمین نقدینگی خود اقدام به استقراض کنند. به این ترتیب سرمایه‌گذاری‌های انجام شده در واقع از بازار کارآمد به سمت بازاری کارآمدتر، که در اختیار تولیدکنندگان است، حرکت می‌کند.

۱. گفتنی است اولاً در بازار سلف سطح قیمتها غالباً کمتر از قیمت بازار است و ثانیاً چون این مبادلات از مجاری بازار عبور نمی‌کند دولت سهمی نیز در شرایط جاری ندارد.

رفع مشکل کمبود نقدینگی کشاورزان

یکی از مشکلات اساسی تولیدکنندگان، کمبود نقدینگی است. مشکلات ناشی از کمبود منابع مالی و عدم پرداخت باموقع هزینه کالاهای تحویلی سبب نگرانی تولیدکنندگان نسبت به منابع مالی مورد نیاز خود در دوره‌های آینده می‌شود. در ایران منابع تأمین این نقدینگی قبل از فروش کالا از طریق دریافت وام و تسهیلات کوتاهمدت از نظام بانکی و دریافت وام از مؤسسه‌های مالی و اعتباری غیربانکی و بازارهای تشکل‌یافته مالی و . . . تأمین می‌شود. در سالهای اخیر به دلایل گوناگون، این مؤسسات نتوانسته‌اند در این زمینه موفق باشند. به همین علت تولیدکنندگان به دنبال استفاده از روشهای مناسبتر تأمین مالی خود هستند. یکی از این روشها پیشفروش کالاهاست. به این مفهوم که قبل از تولید (یا در حین تولید) کالا، تولیدکننده اقدام به فروش کالای مورد نظر می‌کند. در بازار محصولات کشاورزی این روش چندان مؤثر واقع نشده و در واقع عاملی شده است تا معامله گران بورس با سوء استفاده از وضع موجود، کالاهای تولیدکنندگان را به دلیل نبود بازار موازی با نازلترین قیمت، پیش خرید کنند. تشکیل بورس کالا برای برخی محصولات کشاورزی موجب می‌شود تا مصرف کنندگان و معامله گرانی که تا کنون امکان ورود به این بازار را نداشتند به آن جذب شوند و سرمایه آنها، که قبل از این اختصاص به خرید داراییهای نقدشونده داشت، به این بازارها هدایت شود. بنابراین حضور چنین بازارهایی تأمین منابع مالی تولید را به فرایندی آسان و کم هزینه تبدیل می‌کند. به علاوه حاشیه سود را برای معامله گران بورس کاهش می‌دهد و بخش مهمی از منافع را از آن تولیدکنندگان می‌کند. لذا این روش به طور غیرمستقیم در رفع مشکلات کمبود نقدینگی کشاورزان اثر می‌گذارد.

تخصیص بین زمانی منابع

بورس کالا از طریق قراردادهای آتی، تخصیص بین زمانی منابع و نگهداری و حفظ ذخایر کالای در دست افراد را امکانپذیر می‌سازد. توزیع بین زمانی و ذخیره سازی کالا، نوسانهای فصلی عرضه را تا حدی کاهش می‌دهد. لذا امر مهم در ذخیره سازی این است که مقدار تقاضا برای سال

تحلیل اثرات بورس ...

بعد ارزیابی و اطمینان حاصل شود که ذخایر می‌توانند این تقاضاها را پاسخگو باشند. قیمت‌های آتی، عرضه موجود را بین تقاضای آتی و تقاضای آتی، که به وسیله ذخایر نشان داده می‌شود، تخصیص می‌دهد.

استفاده از قراردادهای آتی به عنوان وثیقه

یکی دیگر از مزایای شکلگیری بورسهای تخصصی کالایی در اقتصاد ایران توثیق قراردادهای آتی در نظام بانکی جهت دریافت تسهیلات مالی است. به عبارتی تولیدکنندگان می‌توانند با استفاده از چنین قراردادهایی در زمانهایی که نیاز به منابع مالی دارند با وثیقه‌گذاری قراردادها در بانکها نیاز خود را برطرف کنند. هم اکنون در بسیاری از بانکهای محلی امریکا قراردادهای آتی به عنوان وثیقه وامهای کشاورزان مورد استفاده قرار می‌گیرد.

ارائه اطلاعات شفاف و روشن

یکی از ویژگیهای حاکم بر بازار محصولات کشاورزی، وجود بازار سلف است که در بسیاری از شهرها و روستاهای ایران و از جمله در مناطق کشاورزی رونق چشمگیری دارد. بسیاری از کشاورزان به دلیل تنگناهای مالی، بویژه در ماههای پیش از برداشت محصول، و نیز بر اثر شفاف نبودن کامل اطلاعات و گردش مناسب آن در بازارهای نقدی محصولات، ناگزیرند شرایط تعیین شده از سوی سلف‌خران را بپذیرند، در حالی که قیمت سلف محصولات اغلب کمتر از قیمت‌های جاری است. این امر سبب می‌شود تولیدکنندگان نتوانند در مورد تعیین قیمت مطلوب در قراردادهای پیشفروش تصمیم مناسبی بگیرند. از طرفی به علت بالا بودن هزینه‌های معاملاتی، افراد بسیار کمی حاضرند به این بازارها وارد شوند و سرمایه‌گذاری کنند؛ زیرا در شرایط کنونی، بازار تشکل یافته در این خصوص وجود ندارد. یکی از کارکردهای بورس کالا فراهم آوردن اطلاعات کامل و انتشار روزانه آنهاست. این امر موجب می‌شود تولیدکنندگان از وضع جاری و آتی قیمت‌ها آگاه شوند تا بتوانند بدرستی تصمیم بگیرند (همان منبع، ۲۵). به علاوه مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان در بازار اکثر محصولات کشاورزی، به علت نبود ساز و کار کارآمد قیمتگذاری و بی‌نیاز از مداخله دولتی

متضرر می‌شوند و در مقابل، سلف‌خران از سودهای سرشار نظام ناکارای توزیع موجود بهره‌مند می‌گردند. با شکلگیری بورس کالایی در اقتصاد، بازارهایی که تا کنون به صورت نا کارآمد عمل می‌کردند، به سبب وجود رقابت در خرید کالاهای تولیدکنندگان، رفع مشکل تولیدکنندگان، شفاف شدن نسبی بازار نقدی کالاها و . . . به صورت کارآمد عمل می‌کنند و قیمت‌ها با عنایت به عرضه و تقاضا تعیین می‌شود. در این حالت، به دلیل گردش مناسب اطلاعات در بازار نقدی کالاها، سوءاستفاده‌ها به حداقل می‌رسد و معامله‌گران بورس با وارد شدن به بازارهای آتی صرفاً از تغییر قیمت‌ها می‌توانند سود کسب کنند.

پیگیری اجرای مفاد قراردادها

در شرایط کنونی تضمینی برای اجرای مفاد قراردادها از دو طرف وجود ندارد و به همین سبب طرفین قرارداد براحتی ممکن است از چنین وضعی سوء استفاده کنند. مثلاً در قرارداد پیشفروش نوع محصولات (کیفیت)، تنها میزان و قیمت محصول مشخص می‌شود. حال اگر کیفیت محصول مورد درخواست با قرارداد اولیه مطابقت نداشته باشد مکانی قانونی برای پیگیری چنین مسئله‌ای وجود ندارد. با شکلگیری بورسهای کالایی، تمامی مفاد قراردادهای منعقد شده بین طرفین از طریق مراجع قانونی بورس قابل پیگیری است.

کاهش هزینه‌های مبادلاتی

با تشکیل بازاری شکل‌یافته برای محصولات کشاورزی، فروشندگان و تعدادی از خریداران و علاقه‌مندانی که قبلاً در بازار حضور نداشتند و سرمایه آنها صرف فعالیتهای تولیدی دیگر می‌شد طی ساز و کاری قانونی در بازار حاضر می‌شوند و با هزینه‌های بسیار کم با هم ارتباط برقرار و معامله می‌کنند.

بهبود کیفیت محصولات

قیمت محصولات کشاورزی با یک دوره تأخیر در عرضه آنها مؤثر است. به عبارتی عرضه محصول برای دوره آتی از قیمت دوره جاری تبعیت می‌کند. به همین سبب کیفیت کالاها در برخی مواقع با شرایط اقتصادی تغییر می‌کند. به عنوان مثال فرض کنید معامله‌گران بورس انتظار داشته باشند در دوره آتی عرضه کالای X کاسته و بازار با کمبود عرضه مواجه شود که متعاقب آن، این گروه با هجوم به سمت پیش‌خرید کالاها بدون توجه به کیفیت آن اقدام به عقد قرارداد می‌کنند، در حالی که با حضور بورس کالا و قراردادهای آتی، تولیدکنندگان ملزم هستند کالاهای خود را براساس کیفیت و درجه استاندارد تعیین شده در قراردادها تحویل دهند نه با توجه به شرایط بازار. بنابراین، بهبود کیفیت کالا از الزامات حضور محصول در بورس کالاهاست.

رعایت استاندارد کالا در بورس

یکی از ویژگیهای اساسی حضور کالا در بورس کالایی، قابلیت تعیین درجه استاندارد آن است. یکی از مفاد قراردادهای آتی، کیفیت کالای تحویلی است؛ زیرا همه مبادله‌گران باید بدانند کالایی که خریداری می‌کنند چه استانداردی دارد. به این ترتیب کالای مبادله‌شده در بورس باید از استاندارد تعیین شده در قرارداد برخوردار باشد. در غیر این صورت معامله‌گران با تولیدکنندگان خاطی معامله نخواهند کرد و هیئت اجرایی بورس کالا با این تولیدکنندگان برخورد خواهد کرد.

انتقال خطر و کاهش ریسک

یکی از هدفهای بورسهای کالایی، ایجاد فرصت برای کاهش ریسک احتمالی در کار افرادی است که با بازار مستقیم کالا سر و کار دارند. تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان یا متقاضیان کالاهای عرضه شده به بورس از قیمت‌های فعلی به طور کامل آگاهی دارند ولی در خصوص قیمت‌های آتی اطلاعاتشان کامل نیست. از این رو تولیدکنندگان به سبب نگرانی از کاهش قیمت‌ها اقدام به فروش کالای خود می‌کنند و متقاضیان کالاها نیز به سبب ترس از افزایش قیمت‌ها، اقدام به خرید

کالای مورد نظر می‌کنند. با استفاده از قراردادهای آتی این دو گروه می‌توانند به شکلی خود را از نوسانهای شدید قیمت کالا مصون نگاه دارند. البته در عرصه عمل مصونیت کامل از خطر اختلاف بین قیمت نقدی و آتی وجود ندارد، و بازارهای آتی خطر را به طور کامل از بین نمی‌برند ولی تفاوتی که در رفتار افراد ریسک‌گریز و معامله‌گر بورس در مورد پذیرش خطر وجود دارد برای فعالیت بازار آتی لازم و ضروری است (همان منبع، ۲۵، ۲۶).

کاهش نوسان قیمت‌ها

در صورت وجود بازارهای آتی، منحنی عرضه محصول با شیب کمتر ظاهر می‌شود و اگر شوکی نیز بر تقاضا وارد شود تغییرات ایجاد شده در قیمت‌ها به مراتب کمتر از حالتی خواهد بود که بازارهای آتی وجود ندارد. به این ترتیب می‌توان گفت با تشکیل بورس کالا نوسانهای پدید آمده در قیمت‌ها نسبت به زمانی که این بازارها وجود ندارد کمتر خواهد بود. این موضوع در جهت کنترل بخشی از تورم کشور نیز می‌تواند نقش مؤثری ایفا کند.

بهبود الگوی کشت محصولات کشاورزی

راه‌اندازی بورس کالای کشاورزی می‌تواند الگوی کشت محصولات کشاورزی را تغییر و کشاورز را به سمت تولید بیشتر محصول سودآورتر نسبت به دیگر محصولات سوق دهد. نکته دارای اهمیت اینکه بورس کالای کشاورزی تنها به رشد تولید نوع محصولی خاص کمک نمی‌کند، بلکه روند معاملاتی آن در بورس هم منافع کشاورز و هم منافع کل اجتماع را در نظر می‌گیرد. با توجه به اهمیت متغیر قیمت در بازار و محدودیتهای موجود در بازارهای سنتی نسبت به این متغیر، می‌توان امیدوار بود که نظام بورس کالای کشاورزی و قیمت‌های موجود در آن اطلاعات کافی در زمینه قیمت در اختیار عامه مردم قرار دهد و همگان را از آنچه در این بازار مدرن می‌گذرد آگاه سازد. مهمتر آنکه انحصارگران دیگر نمی‌توانند محصول کشاورز را ارزان خریداری کنند.

افزایش کارایی بازاریابی محصولات کشاورزی

شفافیت قیمت، حاشیه و کارایی بازاریابی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. قیمت حاشیه عبارت از اختلاف بین قیمت محصول تولید شده در مزرعه و قیمت عمده فروش و یا اختلاف بین قیمت محصول تولید شده در مزرعه و قیمت خرده‌فروش است. فعال شدن بورس کالای کشاورزی این حاشیه قیمت را حداقل می‌کند. بنابراین تولیدکننده نه تنها از تولید محصول خود ناامید نخواهد شد بلکه سودی هم نصیبش می‌شود که در روند تولیدات آینده او کارایی دارد. به عبارت دیگر بورس کالای کشاورزی منجر به توسعه بازار محصولات کشاورزی و بهبود روند معاملات می‌شود.

با این همه پاره‌ای نارساییها و ابهامات در قوانین و مقررات بورس وجود دارد که مستلزم اصلاح و شفاف سازی است. به عنوان مثال یکی از بی‌نظمی‌هایی که در سایر بورسهای کالایی جهان مشاهده شده است، دریافت کارمزد و یا دریافتی بیش از حد مقرر از مشتریان و یا پرداخت سود و یا درآمد حاصل از فروش به آنها و نیز استفاده از اطلاعات مربوط به سفارش مشتریان جهت انجام معامله به نفع خود است که در این باره ضرورت دارد اقداماتی پیشگیرانه صورت گیرد تا چنین بی‌نظمی‌هایی در بورسهای کالایی کشور پدید نیاید.

از دیگر مشکلاتی که در بورسهای کالایی رخ می‌دهد، تلاش عده‌ای از معامله‌گران بورس و یا خریداران برای انحصار کردن بازار کالا است. هم اکنون در برخی بخشهای اقتصادی کشور نیز این انحصارات به چشم می‌خورد، به این مفهوم که تعداد محدودی از خریداران بر حجم وسیعی از قراردادهای اشراف پیدا می‌کنند. نبود ضوابط خاصی در این خصوص موجب می‌شود تا تعدادی از خریداران براحتی بازار کالا را قبضه و به عنوان انحصارگر مسلط عمل کنند. یکی از راههای جلوگیری از چنین پدیده‌ای، افزایش میزان سپرده ودیعه در قراردادهای پیمان آتی است. راه دیگر تعیین سقف تعداد قراردادهایی است که یک نفر می‌تواند داشته باشد.

خلاصه، نتیجه‌گیری و پیشنهاد

مقاله حاضر در پی آن بود که امکان و چگونگی شکلگیری بورس تخصصی کالایی محصولات کشاورزی مهم ارزآور را در مناطق مهم تولید این محصولات با هدف ارتقای توان

صادراتی آنها مورد بحث قرار دهد. در همین راستا با ذکر مقدمه‌ای، تعریف و مشخصه‌های مهم بورس تخصصی کالایی ارائه شد. سپس آثار مثبت بورس کالایی از حیث اصلاح ساختار، توسعه فعالیتها و بهبود توان صادراتی بر اقتصاد کشور بررسی گردید. آنگاه با ارائه تصویری از ساختار بازار تولید، صادرات و صادرات مجدد محصولات کشاورزی، به ضرورت شکلگیری بورس تخصصی کالایی منتخبی از محصولات در مناطق عمده تولید پرداخته شد. در نهایت مزایای شکلگیری بورس کالایی محصولات کشاورزی مورد بحث قرار گرفت. نتایج حاصل از این مقاله به شرح زیر است:

۱. به طور کلی برای راه‌اندازی و توسعه بورسهای تخصصی کالا در ایران سه مزیت اصلی اصلاح ساختار اقتصاد، رشد فعالیتهای مرتبط و بهبود توان صادراتی را می‌توان برشمرد. یکی از مسائل ساختاری مهم اقتصاد ایران، حضور روزافزون اقتصاد غیررسمی یا زیرزمینی است. با شکلگیری بورس تخصصی کالا مجموعه روابط جدیدی جایگزین می‌شود و بازاری که تا کنون با ساز و کارهای غیر از عرضه و تقاضا عمل می‌کرد، به صورت بخشی از شبکه اقتصاد رسمی درمی‌آید. علاوه بر آن، راه‌اندازی بورس تخصصی کالا با کاهش حوزه عمل اقتصاد غیر رسمی، در اصلاح ساختار اقتصاد مؤثر است. از دیگر آثار و تبعات تشکیل بورس کالا می‌توان به شکلگیری نظام مالی پایدار برای تأمین نیازها، حاکم ساختن ساز و کار عرضه و تقاضا در بازار کالاها و... اشاره کرد که همگی به اصلاح ساختار اقتصاد کمک می‌کنند.

بی‌تردید توسعه هر فعالیتی بدون اتکا به توسعه همپا و همتراز بخش مالی متناسب، امکانپذیر نخواهد بود. در این راستا بورس تخصصی کالا، بازاری سیال، نقدی و پایدار است. حضور چنین بازارهایی تأمین منابع مالی تولید را به فرایندی آسان و کم‌هزینه تبدیل می‌کند. در چنین حالتی، تنگناهای توسعه تولید کشاورزی را، تا آنجا که مربوط به کمبود عوامل و منابع مالی است، با سهولت بیشتری می‌توان برطرف ساخت.

با توجه به فرایندهای حاکم بر اقتصاد بین‌المللی نظیر جهانی شدن اقتصاد، کاهش مداخله‌های دولتی در اقتصاد، واگذاری فعالیتهای اقتصادی به بخش خصوصی، آزادسازی تجارت جهانی، وضع موانع و تعرفه‌های گمرکی و الزامات حضور در نهادهای بین‌المللی همچون سازمان

تحلیل اثرات بورس ...

جهانی تجارت، باید با اتخاذ تدبیرهایی، زمینه‌های حضور در بازار جهانی و در همین حال رقابت‌پذیری محصولات کشاورزی صادراتی مهم را بیشتر فراهم ساخت. بهبود کیفیت کالا و استاندارد کردن مشخصات آن، که از الزامات حضور محصول در بورس تخصصی کالا است، امکان صادرات کالاهای دارای مزیت نسبی و قدرت رقابتی بالا را افزایش می‌دهد.

۲. تأسیس و شکل‌گیری بورسهای تخصصی کالا دارای مزایای بی‌شمار دیگری نیز هست

که برای نمونه می‌توان به بخشی از آنها به شرح زیر اشاره کرد:

- محدود کردن حجم مبادلات غیررسمی
- حاکم کردن و رسمیت بخشیدن به ساز و کار نظام عرضه و تقاضا
- گرایش و سوق دادن سرمایه‌گذاری از بخش غیر مولد به بخش مولد
- ترمیم و بهبود نقدینگی تولیدکنندگان
- تخصیص بین‌زمانی منابع
- استفاده از قراردادهای آتی به عنوان وثیقه
- فراهم کردن اطلاعات کامل، شفاف و بروز
- پیگیری اجرای مفاد قراردادها در مکانی مشخص
- کاهش هزینه‌های مبادلاتی
- بهبود کیفیت و ارتقای توان تولیدی محصولات
- برخورداری از استاندارد تعیین شده
- انتقال و توزیع ریسک و ایجاد مصونیت
- کاهش نوسانهای قیمت
- تحقق بخشیدن به الگوی کشت متناسب منطقه‌ای

۳. هم اینک بسیاری از محصولات کشاورزی صادراتی مهم و ارزآور ایران نظیر پسته،

خرما، کشمش، زعفران، سیب و ... به کشورهایی نظیر امارات متحده عربی، ترکیه، پاکستان، آلمان و اخیراً به برخی کشورهای جامعه مستقل مشترک‌المنافع (CIS) عرضه می‌شود که آنها مجدداً این محصولات را به بازارهای مصرف نهایی صادر می‌کنند، به طوری که بعضاً میزان صادرات آنها رقم قابل ملاحظه‌ای از واردات (بیش از ۶۰ درصد) این محصولات را به آن کشورها تشکیل می‌دهد. به

اقتصاد کشاورزی و توسعه - شماره ۴۱ و ۴۲

این ترتیب شایسته است برای هر یک از محصولات کشاورزی منتخب مورد بحث، در مراکز مهم تولید آن (زعفران در استان خراسان، پسته در استان کرمان، خرما در یکی از استانهای جنوبی خرمخیز، چای در استان گیلان، مرکبات در مازندران، برگه زردآلو در آذربایجان شرقی، سیب درختی و کشمش در استانهای مهم تولید آن)، بورس تخصصی کالایی تشکیل شود تا اولاً از این موهبت خدادادی (مزیت طبیعی) به نحو شایسته استفاده شود و بازاریارسانی کارآمد صورت گیرد، ثانیاً ارزش افزوده و دیگر آثار جانبی مثبت به مناطق مهم تولیدی انتقال یابد و ثالثاً رعایت استانداردها و مقررات بهداشتی و بهداشت گیاهی در همین مراکز مهم تولید آموزش و ترویج داده شود. این عوامل بی تردید در ارتقای کیفیت و توان صادراتی این محصولات تأثیر معیندار خواهد گذاشت.

منابع

۱. سازمان بورس و اوراق بهادار تهران (۱۳۷۸)، رویکردی نظری بر کارکرد و ساز و کار بازارهای داد و ستد آتی کالا، اداره مطالعات و بررسیهای اقتصادی، شهریور ۱۳۷۸.
۲. فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه (۱۳۷۸)، بورس کالا و اقتصاد ایران، سال هفتم، شماره ۲۸.
۳. گلریز، حسن (۱۳۷۴)، بورس اوراق بهادار (با توجه خاص به بورس اوراق بهادار تهران)، چاپ اول، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.
۴. نشریه بورس توسعه، مشکل اقتصاد غیررسمی و پول شویی، شماره ۱۴.
۵. ولی‌بیگی، حسن (۱۳۸۱)، بررسی مزایای شکل‌گیری بورس‌های کالایی ایران، مجله اقتصادی: ماهنامه داخلی حوزه معاونت امور اقتصادی، دوره دوم، سال اول، شماره ۷، اردیبهشت ۱۳۸۱.
۶. UNCTAD (۱۹۹۸), Promoting commodity exchanges, Press Release
۲۲, October ۱۹۹۸, PFD/II.